

2013 | 1

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *MIKÓ GÁBOR*
ÉLT-E VALAHA SZENT ISTVÁN FIA,
OTTÓ HERCEG?

- *GEORG B. MICHELS*
AZ 1674. ÉVI POZSONYI PRÉDIKÁTORPER
TÖRTÉNETÉHEZ

- *STEFANO BOTTONI*
VONAKODÓ KÉMEK

- *HONVÁRI JÁNOS*
MAGYARORSZÁG MINT „ROSSZHISZEMŰ
SZERZŐ”?

- MÉRLEG: FAZEKAS ISTVÁN,
KONRÁD MIKLÓS, ROMSICS IGNÁC,
MAGYARICS TAMÁS,
PAKSA RUDOLF ÍRÁSAI

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LV. ÉVFOLYAM, 2013. 1. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)

GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,

R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,

SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Mikó Gábor: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása 1
- Tózsá-Rigó Attila: Kapitalista vállalkozói társaságok a késő középkorban és a kora újkor első felében (Különös tekintettel a délnémet kereskedelmi tőke működési mechanizmusára) 23
- Georg B. Michels: Az 1674. évi pozsonyi prédikátorper történetéhez. Protestáns lelkipásztorok harca az erőszakos ellenreformációval szemben 55
- Stefano Bottoni: Vonakodó kémek. A magyar állambiztonság és Románia, 1975–1989 79

MŰHELY

- Honvári János: Magyarország mint „rosszhiszemű szerző”? A hazai osztrák (német) vagyon átadása a Szovjetuniónak 119

MÉRLEG

- Koltai András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén (*Fazekas István*) 145
- Kövér György: A tisaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek (*Konrád Miklós*) 150
- Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944 (*Romsics Ignác*) 154
- „És kitántorgott Amerikába ...” (Frank Tibor: Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York 1919–1945) (*Magyarics Tamás*) 161
- A születő szélsőjobboldaliság mint nemzedéki életérzés (Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány) (*Paksa Rudolf*) 165

sőt globális emberi identitás”? (341.) A történész Frank Tibor ugyan nem válaszolja meg a kérdést, de a magyar emigráns tudósok egyéni sorsától a csoporttörténeten (prozopográfián) át az emberiség nagy kérdéseire eljutó monográfia üzenete egyértelmű.

Magyarics Tamás

A születő szélsőjobbboldaliság mint nemzedéki életérzés

Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.
Osiris, Budapest, 2012. 272 o.

2012 őszén látott napvilágot Gyurgyák János Nemzet-trilógiájának utolsó darabja. A *Magyar fajvédők* vaskos előzménykötetei 2001-ben a (nem zsidó) magyar–(magyar) zsidó együttélés problematikáját és 2007-ben a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus történetét tekintették át.¹ Ezek tudományos értékét egyértelműen mutatja, hogy alig akadt recenzius, aki ne ismerte volna el adatgazdagságukat és jelentőségüket. Hasznosságukat pedig mindenki megtapasztalhatja, aki rövid összefoglalást, kiindulási pontot, életrajzi vagy bibliográfiai útbaigazítást keres az említett témákban. Mindazonáltal számos jogos kritika – és nem kevés méltatlan bírálat – érte a szerzőt. Ennek néhány fontosabb okát érdemes előjáróban megemlítenünk. Mindenekelőtt azt, hogy Gyurgyák kifejezetten érzékeny témákat választott, mivel kutatásainak indítéka nem csupán a múlt iránti érdeklődés, hanem aktuális problémáink eszmetörténeti gyökereinek pontos feltárása. Másodsorban említhetjük a szerző témaválasztásának magyar viszonyok közepette szokatlan „ambiciózusságát”. Sajátos tünete ugyanis napjaink hazai történészársadalmának a nagy áttekintésektől való (színlelt) idegenkedés.² Harmadjára említhetjük, hogy a Nemzet-trilógia első két kötete olyan új műfajt igyekezett meghonosítani a magyar történeti szakirodalomban, amit jobb híján eszmetörténeti bevezetésnek (Grundriss), kézikönyvnek nevezhetünk. Valójában e kötetek nem is sorolhatók be egyértelműen egyetlen műfajba, mivel leginkább egy adatgazdag és részletes szakirodalmi útmutatóval ellátott egyetemi kézikönyv és egy nagy ívű közéleti esszé ötvözetének tekinthetők. Ez a műfaj az angolszász világban egyáltalán nem számít ritkaságnak – nyilván nem véletlen, hogy Gyurgyák tudományos szocializációjának meghatározó színtere s egyúttal állandó viszonyítási pontja éppen Oxford. Végül, de nem utolsósorban az is hozzájárulhatott az eddig megjelent két kötet sajátos fogadtatásához (a közéleti folyóiratokban megjelent kri-

1 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Osiris, Bp., 2001.; valamint *Uő*: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris, Bp., 2007.

2 Annál is inkább különös ez, mivel nálunk a közös munkával szembeni averziók markáns megnyilvánulásként a másutt kollektív munka gyümölcseként születő kézikönyvek jelentős része is egyszerezős vállalkozás.

tikák mellett a lényegi szakmai viták elmaradásához), hogy Gyurgyák látványosan a történészcehén kívülre pozicionálja önmagát, miközben súlyos kritikával illeti az „alulteljesítőnek” tekintett szakmát. Ezt mutatja köteteinek sajátos felépítése is. A főszövegben kizárólag a vizsgált forrásokra hivatkozik a szerző, és nem is törekszik hozzáigazítani mondanivalóját a „tudomány mai állásához”. Vagyis nem száll be a hivatkozások kényszeres szaporításába, és a muszájhivatkozások képmutatásának sem hódol, egyúttal pedig a szakirodalmi (hit)viták útvesztőibe sem itt megy bele. Nem azért, mintha ne lenne markáns véleménye. A kötetek végén található szakirodalmi tájékoztatókban tömören, metsző élességgel minősíti a tematikusan katalogizált szakirodalmat, s egyúttal hosszan sorolja elő a hiányokat – mintegy ismételten megfricskázva a szakma önértetét.

A trilógia első két kötetéhez képest a most megjelent *Magyar fajvédők*, ami tulajdonképpen a második kötet egyik fejezetének részletesebb és megközelítésmódjában újszerű kibontása, több szempontból is eltérő. Témaválasztását tekintve ez tűnik a leginkább „monografikusnak”. A kötet felépítése sem kézikönyvszerű, terjedelme is kisebb a korábbiakénál. A téma feldolgozási módja mégsem követi a tudományos művek megszokott analitikus szerkezetét, az egyetlen történetként bemutatott kronologikus előadással pedig nem is próbálkozik. Mint az előszóból megtudjuk, Gyurgyák először maga is behódolt a tudomány vélt elvárásának, s a magyar fajvédelem történetét az ideológia – politikai párt – mozgalom – sajtó fejezetekbe rendezve írta meg. Ezt a megoldást azonban túl enciklopédikusnak, iskolásnak és életidegennek érezte – Gyurgyák szavaival „egy antikvárius érdeklődésű aktakucac vázlatos fogalmazványához” hasonlított. (8.)³ Így végül a „lényegyet megragadó”⁴ portrészorozatot készített a fajvédelem meghatározónak tekintett alakjairól, s ezt egészítette ki részletes bevezetéssel (fogalmi alapok lefektetése, a kérdés historiográfiája, a fajvédelem előzményei, valamint a fajvédő sajtó bemutatása), a jelenre is ablakot nyitó kitekintéssel és a megszokott bibliográfiai útmutatóval. Az így született portrészorozat vállaltan nem ígéri a magyar fajvédelem teljességre törekvő feldolgozását, amit a címadáshoz fűzött magyarázat is hangsúlyoz: ezért nem lett a kötet címe sem „A magyar fajvédelem története”, sem pedig „A magyar fajvédők”.⁵ Előbbi ugyanis inkább intézménytörténeti megközelítést ígérne, utóbbi pedig azt sugallná, hogy az összes fontosabb fajvédő tevékenységét megismerhetjük a kötetből. Gyurgyákot azonban az intézménytörténet láthatóan nem érdekli, a prominens fajvédőknek pedig nem lexikonát akarta összeállítani, hanem a legfontosabb típusokat bemutatni, s ezen keresztül a fajvédő gondolkodást érthetővé tenni. A kötetnek a korábbiaknál reflektáltabb hangvételű előszavában még azt is felveti, hogy talán nem ez volt a legjobb módja a téma feldolgozásának. Úgy véli, hogy egy Bajcsy-

3 E megfogalmazásban sem nehéz egyébként észrevenni a száraznak és élettelennek minősített tudományos publikációk szarkasztikus kritikáját.

4 Szekfüék idejében úgy mondták volna: „szellemtörténeti”.

5 Úgy tűnik, 2012 nyarán különösen felértékelődött a határozott névelő (hiányának) szerepe a magyar történettudományban – mintegy ezzel pótolva az angol „A history of ...” szerkezet vállalt szubjektívizmusát és a teljesség igényének feladását.

Zsilinszky Endréről mint par excellence fajvédőről készített életrajzon keresztül talán még érzékletesebben lehetett volna bemutatni a fajvédelmet. A recenzió szerint lett volna még egy eredeti – és az intézményi keretek feltárását is lehetővé tevő – módja a téma feldolgozásának: ha a kötet utolsó fejezetében ismertetett „fajvédelmi útmutató” és az ehhez szorosan kapcsolódó „fajvédő program” mentén bontotta volna ki a szerző a témát. Ez a megoldás azonban nyilván nemcsak a szakmának, de Gyurgyák ízlésének is túl „posztmodern” lett volna, így az ötlet megvalósítása megmarad egy az intézménytörténeti megközelítés iránt jobban érdeklődő leendő „aktakukacnak”.

Az előszó egyik legizgalmasabb kérdése, hogy miként jelöli ki a szerző témája határait. Gyurgyák ugyanis helyesen mutat rá, hogy a fajvédelem fogalma meglehetősen tág teret enged a definíciónak: egyaránt érthetjük alatta a szűken vett politikai mozgalmat és a tágan vett „faji” (mai szóval „etnicista”) gondolkodást. Gyurgyákot szemlátomást két kérdés izgatja. Egyrészt az, hogy miként lehet ez az etnicista gondolkodásmód máig hatóan virulens, miközben annak tudományos alapjai a kezdetektől problematikusak voltak, de a genetikai kutatások megindulása óta egyenesen tarthatatlanok. A másik zavarba ejtő kérdés pedig az, hogy a fajvédő gondolat népszerűsége ellenére miért bukott meg mégis oly gyorsan és látványosan a fajvédők politikai mozgalma. Ahhoz, hogy e kérdésekre választ találhasson, Gyurgyák nyilvánvalóan nem korlátozhatta témaválasztását a szűken vett politikai mozgalom történetére. A téma határainak kijelölésénél azért sem volt egyszerű a dolga, mert korábbi esztétörténeti kutatásai fényében azt is kétségbe vonja, hogy létezett volna egységes fajvédő ideológia. A kötet historiográfiai bevezetőjében önkritikusan bevallja, hogy korábbi műveiben megpróbálta ugyan a fajvédelmet mint egységes ideológiát értelmezni, azonban ez a kísérlet éppen arról győzte meg, hogy a magukat fajvédőnek nevezők egymástól kisebb-nagyobb mértékben különböző – s néha önellentmondásos – nézeteket vallottak. Messze vezetne annak felvetése, hogy ez valóban így van-e. S vajon más politikai irányzatok – például a liberalizmus, a konzervativizmus vagy éppen a szocializmus, illetve a recenzió által jobban ismert nemzetiszocializmus(ok) – esetében nem ugyanerre a következtetésre jutnánk-e? A lényeges számunkra az, hogy Gyurgyák jelen kötetében nem törekszik utólag megkonstruálni a fajvédő ideológiát, hanem inkább úgy dönt, hogy esztétörténeti portrék sorozatán keresztül mutatja be a tárgyat. Ezek a szerző szándéka szerint egy-egy típust megjelenítő esettanulmányok: Szabó Dezső a mozgalom prófétája, Bangha Béla a sajtóapostol, Méhely Lajos a fajbiológus, Gömbös Gyula a fajvédő politikus, Bajcsy-Zsilinszky a mozgalom mártírja, Lendvai István költő és publicista, Mílotay István újságíró, Héjjas Iván és Prónay Pál pedig a mozgalmárok képviselői. Az előszóban Gyurgyák hosszan sorolja a kimaradt eseteket (Budaváry Lászlót, Zadravec Istvánt, Kovács Alajost, Bosnyák Zoltánt, Farkas Gyulát, Kozma Miklóst, valamint a többé-kevésbé a fajvédelem gondolatának hatása alá került Teleki Pált és Németh Lászlót – hogy csak néhány fontosabbat emeljünk ki), de meggyőződése szerint a fajvédő gondolat megértéséhez az általa tárgyalt esetek elegendőek, a hiányzó személyek részletes

bemutatása ugyan tovább színesíthetné a palettát, de a lényeg megragadását érdemben már nem segítette volna.⁶

Gyurgyák tehát végül úgy döntött, hogy a fajvédő mozgalmat olyan nemzedéki csoportosulásként értelmezi, amelynek tagjai az I. világháborút követő összeomlás traumájára és a forradalmakra kettős tagadással válaszoltak. Elutasították a Monarchia liberális kapitalizmusát és a kommunizmust is, s ezek helyett korabeli szöfordulattal „nemzeti és keresztény” alapon álló „harmadik utat” kerestek. Így a tágan vett fajvédelem körébe sorolja – joggal, hiszen az érintettek közül is sokan így tettek egykor – a tudományos fajvédelmet (főleg Méhely Lajost, Kovács Alajost, Bosnyák Zoltánt), az ébredőket és más ellenforradalmi agresszorokat (különítményesek, turulisták), a radikális keresztényszocialistákat (például Prohászka Ottokár, Bangha Béla) és a szűkebben vett fajvédő politikai mozgalmat (Gömbös Gyula, Bajcsy-Zsilinszky, Eckhardt Tibor, Ulain Ferenc stb.). Végül ötödik csoportként ideveszi a fajvédelem által többé-kevésbé meghihetett népi írókat (Szabó Dezső mellett például Németh Lászlót és másokat), illetve az irodalmárokat (Farkas Gyula).⁷ Jól látható, hogy a kötetbe került portrék valóban mindegyik körből hoznak legalább egy példát. Az is világosan kitűnik egyúttal, hogy Gyurgyák a fajvédőket határozottan elválasztja két jelentősebb jobboldali irányzattól: a Monarchia viszonyait restaurálni akaró konzervatívoktól, valamint az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalmától, a nemzetiszocializmustól.

Amint a téma szakirodalmának fejlődését felvázoló historiográfiai bevezetésből kitűnik: eddig leginkább a politikai és intézménytörténeti vonatkozások lettek – úgy-ahogy – feltárva. Készültek életrajzok a korszak meghatározó politikusairól (Bethlen István, Teleki Pál, Gömbös Gyula, Kozma Miklós és a fajvédőből „antifasisztává” áttitkolt⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre), valamint intézménytörténeti feldolgozások (MOVE, ÉME, a keresztény-nemzeti szakmai szervezetek, legújabban pedig a Turul Szövetség). Az eszmetörténeti megközelítést azonban szinte lehetetlenné tette az 1945 után monopolhelyzetbe került állampárti történetírás, mely a fajvédőket a „totális fasiszta diktatúra” híveként, egyúttal a nyilasok közvetlen elődjeként tárgyalta. E nézetek kidolgozásában és elterjesztésében Lévai Jenő volt a kulcsszereplő. Ehhez képest jelentős szellemi újdonsággal bírt Szabó Miklósnak a fajvédelem szellemi előzményeinek feltárására tett kísérlete – igaz, Gyurgyákhoz hasonlóan a recensens is félrevezetőnek tartja az ezek megjelölésére használt

6 A már-már magyarázkodásnak ható listáról a recensens mindössze egyetlen nevet hiányol: Horthy Miklósét, aki éppúgy mindvégig fajvédő beállítottságú maradt, ahogy Bajcsy-Zsilinszky Endre is. A recensens meglátása szerint a kormányzó megértéséhez éppen a fajvédőként való értelmezése adja a kulcsot.

7 Természetesen meg lehet kísérteni a szűken vett fajvédő politikai mozgalmat elkülöníteni az ébredőktől és a radikális keresztényszocialistáktól, valamint a tudományos fajvédelemtől. Erre tett kísérlet *Paksa Rudolf*: A magyar szélsőjobboldal története. Jaffa, Bp., 2012. 30–83. Gyurgyák ezt eszmetörténeti szempontból nem tartja gyümölcsözőnek, e módszerrel ugyanis csak a politikai mozgalmak választhatóak el szerinte – elfedve a közös eszmei alapokat.

8 E kettő valójában csak a marxista történetírás dogmáit megkérdőjelezhetetlen igazságnak tekintő szemszögből tűnik ellentmondásnak, ezért volt szükséges az áttitkálás.

„újkonzervativizmus” kifejezést. Gyurgyák kötete tehát úttörő vállalkozásnak tekinthető.⁹

A kötet bevezető fejezetében a nemzetközi (angol nyelvű) és magyar szakirodalom segítségével igyekezett a szerző a téma tárgyalásához szükséges tudományos alapfogalmakat (faj, etnikum, nemzet) megvilágítani. Ezek kapcsán arra is rámutat, hogy az egykori szóhasználatban a „faj” kifejezés e három bármelyikét jelenthette, s így a fajvédők jelentős része nem is tudatosította, sok esetben nem is tudatosíthatta magában, hogy „elbeszélnek” egymás mellett, vagy éppenséggel saját magukkal is ellentmondásba kerülnek.¹⁰ Ez a fogalmi bevezető egyúttal Gyurgyák tudományos kritikája is a fajvédő gondolattal és különösen az etnicista nemzetfogalom használhatóságával szemben. Így a kötet keretes szerkezetűnek tekinthető annyiban, hogy az alapfogalmakat tisztázó bevezetés egyúttal a kitekintés címet viselő utolsó fejezet kritikájaként is olvasandó – mindkettő a jelenről, a jelenhez szól.

A kötet első portréja Szabó Dezsőt állítja elénk mint a faji gondolat hazai profétáját. Ez annál is inkább helyeselhető, mert Szabó volt az 1920-as évek leghatásosabb közéleti gondolkodója, akinek elsőrendű szerepe volt az etnikai nemzetfogalom elterjesztésében, valamint a parasztság problémáinak a köztudatba való beemelésében. Hogy Szabó ezzel valóban elfecsérelte-e írói zsenialitását, azt a recenzens nem merné olyan határozottan kijelenteni, ahogy Gyurgyák teszi. Azt viszont fontosnak vélem hangsúlyozni, hogy Szabónak jelentős szerepe volt előbb a zsidóellenes, majd a németellenes közhangulat szításában. S ezzel hozzájárult e két kisebbség későbbi tragédiájához. Gyurgyák azt sem hallgatja el, hogy Szabó nem csak tehetséges író és hatásos közéleti szereplő volt, hanem ezzel együtt egy saját zsenialitásába szerelmes, ezért végtelenül összeférhetetlen ember is. Gyurgyák markáns és valódi megjelenítő erővel bíró megfogalmazásai, valamint jól megválasztott (jellemző és illusztratív) idézetei itt és a továbbiakban is a kötet egyik erősségét jelentik. Tudományos próza esetében külön érdemes kiemelni, hogy a szöveg nem egyszerűen jól olvasható, hanem egyenesen jó is olvasni.

A második portré a sajtóapostolnak nevezett jezsuita Bangha Bélát mutatja be. Hangsúlyos szerepeltetését a szerző azzal indokolja, hogy Bangha 1920-ban megjelent *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című kötete nem csupán a nemzeti-keresztény kurzus egyik alpműve lett (Szabó Dezső, Szekfü Gyula, valamint a kisebb hatású Tormay Cecil közismert munkái mellett), de ezenfelül a fajvédőkre különösen jelentős hatást gyakorolt. Ez magyarázza, hogy a kötetben nem a Banghánál egyébként sokkal ismertebb és napjainkban vitatottabb életművű Prohászka Ottokár jeleníti meg a radikális keresztényszocializmust, de nem is a Nemzeti Hadsereg tábori püspöke, Zdravec István kapott nagyobb figyelmet,

9 A recenzens is csupán egy-két kéziratban maradt értekezéssel tudná kiegészíteni Gyurgyák bibliográfiáját, ezek azonban inkább a marxista történetírással kapcsolatos forrásértékek, semmint a fajvédelem története.

10 Az egykori fajvédők következtelen fogalomhasználata a magyarázata annak is, hogy bármelyiküktől lehet számos olyan idézetet kiragadni, amelyek mai szemmel könnyen félreérthetőek.

holott ők életútjukat, közéleti szerepvállalásukat tekintve jobban beletartoztak a szűken vett fajvédő mozgalomba. Gyurgyák szerint a modernebb és propagandisztikusabb Bangha nyelvezetét sokkal jobban értették és át is vették a fajvédők, mint a patetikusabb és fennköltebb Prohászkaét. Csak helyeselhető, hogy a Bangha-portré megrajzolásához a szerző sokat merített a Molnár Antal és Szabó Ferenc SJ által nemrégiben publikált Bangha-naplókból, így hozva közel emberileg az *Ecclesia militans* szellemiségét megtestesítő szerzetest.¹¹

A harmadik fejezet a fajbiológus Méhely Lajosról szól. Ő képviseli a kötetben a tudományos fajvédelem világát, ahová az eugenika-mozgalom úttörői mellett Kovács Alajos statisztikust vagy Méhely tanítványát, a későbbi Zsidókérdéskutató Magyar Intézet vezetőjét, Bosnyák Zoltánt sorolhatjuk a legismertebbek közül. Méhely személye elsősorban azért érdekli Gyurgyákokat, mert a biológusprofesszor hatvanévesen, elismert tudományos karrierrel a háta mögött fogott fajbiológiai fejtegetésekbe. A fejezet jó összefoglalást ad Méhely elképzeléseiről – bevallottan a trilógia korábbi kötetekben megjelent szövegek felhasználásával. Úgy vélem, hogy e fejezeten látszik leginkább a Gyurgyák által oly sokszor hiányolt eszmétörténeti előmunkálatok hiánya. A Méhely-problematika (az „elfajult” tudós) megértésének ugyanis a kor eugenikai mozgalmának és biológiai gondolkodásának részletesebb feltárása az előfeltétele. Ebből válna ugyanis világossá, hogy Magyarországon – ahogy a korabeli nyugati civilizációban másutt is – a biológia tudományának látványos prosperitása eredményezte azt, hogy a sikeres növény-nemesítési és állattenyésztési minták nyomán egyáltalán felmerülhetett az „embernemesítés” elképzelése. Ennek társadalmi léptékű programja volt az eugenika, amelynek hívei korántsem csak a modern értelemben vett jobboldalról kerültek ki. És idesorolható a nemzet és a faj fogalmát összekapcsoló Méhely-féle fajbiológia is. A 20. század közepén indult genetikai kutatások, illetve pszichológiai vizsgálódások bizonyították, hogy az eugenika számos alapfeltevése nem állja meg a helyét, ahogy erre egyébként Gyurgyák is utalt a kötet elméleti bevezetőjében.

A kötet negyedik portréja Gömbös Gyula életútját értelmezi. Gyurgyák meggyőzően érvel amellett, hogy Gömbös mindvégig megőrizte gondolkodása fajvédő jellegét, így miniszterelnöksége idején is csupán a fajvédő szlogenek hangoztatásával szakított, de nem a fajvédő célkitűzésekkel. Úgy vélem, hogy a számos jól sikerült portré közül talán ez a legsikerültebb. A fejezet bevezetőjében jól látható Gyurgyák módszere: mindig a személyiség nyitját próbálja megtalálni, s ennek fényében mutatni be az életutat. Gömbös az elméletektől idegenkedő gyakorló politikus prototípusa, akit nagy ambíció és hatalomvágy fűtött – s mint ilyen, számos vonásában mutat hasonlóságot más korok politikusaival. Éppen ezért egyes jellemzéseket az olvasó nagyon találónak, s egyúttal kortalannak vagy éppenség-

11 A tudományos önkritika szép példája, amint Gyurgyák külön kiemeli, hogy az említett naplók publikálását követően jelentősen megváltozott vélekedése Bangháról. Ezért figyelmezteti az olvasót, hogy a korábbi kötetekben megjelenítetténnél nem csupán részletesebb, de összetettebb is a most közölt Bangha-portré. (74.: 4. jz.)

gel áthallásosnak is érez.¹² E fejezetben válik igazán láthatóvá, hogy a kötet – a korábbiaktól eltérően – nem enciklopédikus jellegű. Így a fontosabb fajvédők életrajzi kislexikona sem található a kötet végén, ezért a fajvédőpárt képviselőinek felsorolása alatt oldal terjedelmű lábjegyzetben mutatja be életútjukat a szerző. (117–118.) Noha a kötet végén található szakirodalmi útmutató mellett a fontosabb fajvédő lapok rövid ismertetése is megtalálható (237–239.), ami jól egészíti ki a bevezetőben olvasható rövid, de annál hasznosabb áttekintést a fajvédő sajtóról (42–50.) – mégis hiányolunk egy teljességre törekvő sajtókatalógust. Hasznos lett volna továbbá egy hasonló függelék a fajvédő szervezetekről is, amit nem pótol azok hosszadalmas felsorolása az előszóban. (9.)

Az ötödik fejezet a kötet leginkább újszerű, a tudomány eddig bevett nézeteivel polemizáló része. Gyurgyák ugyanis – a recenzens szerint helyesen – úgy értelmezi Bajcsy-Zsilinszky Endre életútját, hogy rámutat: Gömböshöz hasonlóan ő is élete végéig megőrizte fajvédő világnézetét. Itt válik a leginkább érthetővé, hogy Gyurgyák számára a fajvédő gondolkodás egy nemzedéki mentalitás, nem pedig párttagság. Éppen ezért nem szükséges Bajcsy-Zsilinszkyt úgy ábrázolni, mint aki a fajvédő párttól indulva az 1930-as években „megtért” az antifasiszta demokraták táborába. Ez az értelmezés annál is inkább sántít, mert Bajcsy-Zsilinszky – akivel az utókor feltehetőleg nem tudatta, hogy most már nem is fajvédő – állítólagos „megtérése” után még számos parlamenti beszédében kritizálta fajvédő alapon a kormány iskolaépítési politikáját (miért a sváboknak épül iskola, miért nem a színmagyar Alföldön), de ugyancsak a fajvédőket jellemző függetlenségi és németellenes indokból lett végül a náci megszállás idején mártírrá. Gyurgyák itt és a kötet más fejezeteiben meggyőzően mutat rá arra, hogy a fajvédők túlnyomó többsége az olasz fasizmussal távolról szimpatizált ugyan, a túlzott egalitarizmust azonban elutasították. Elsősorban ezért a nemzetiszocialista nézetekkel is szemben álltak, de a Horthy-kori cím- és rangkórság, illetve tekintélytisztelet miatt is lenézték az alulról jött nyilas képviselők többségét. A német nácizmust pedig annak imperializmusa, vagyis a magyar függetlenségi hagyománnyal és birodalmi gondolattal való összeegyeztethetlensége miatt is elutasították. Bajcsy-Zsilinszky politikai arcélét Gyurgyák következetesen bontja ki, s izgalmasan mutatja be. Úgy tűnik, hogy a szerzőnek éppen az erkölcsi kérdésekben következetes Bajcsy-Zsilinszky a legvállalhatóbb figura a fajvédők közül. Nem véletlen tehát, hogy a szerző éppen e portré életrajzi kötetként való megírásának ötletével játszik el az előszóban. Ehhez csak annyit tehet hozzá a recenzens, hogy örülne, ha ez a kötet is elkészülne egyszer.

Nem kevésbé sikerült jól a Lendvai Istvánról szóló hatodik fejezet. Lendvai egy eddig kevésbé ismert fajvédő publicista és költő volt, aki utóbb ugyancsak fajvédő

12 Ezt erősíti például, hogy a Bethlen István által kialakított politikai rendszerre, illetve a kormány-párt mindenkori túlsúlyára Gyurgyák bátran alkalmazza a történeti szakirodalomban eddig nem használt „centrális politikai erőter” fogalmat. (130.) Ennek kapcsán hangsúlyozza, hogy a Bethlen által felépített politikai rendszer nem csupán hosszú időn keresztül stabil volt, hanem olyannyira merev, hogy ellenállt a fajvédő indíttatású szociális reformkísérleteknek. Gyurgyák itt nem említi, de másutt igen, hogy e körbe nem csupán Gömbös, hanem később Imrédy tervei is beleértendők.

alapon lett a nemzetiszocialisták kritikusa, s végül e nézeteiért Bajcsy-Zsilinszkyhez hasonlóan ő is az életével fizetett.¹³ Gyurgyák Lendvait a magyar fajvédelem „üde színfoltjának” nevezi, s ez a megnevezés a róla írt rövid fejezetre is illik. Itt válik igazán láthatóvá, hogy mit is jelenthetett a „harmadik Magyarország” programja. Ebben bizonyára az is szerepet játszott, hogy éppen Lendvai portréja az, amelyet nem kellett megtisztítani a marxista történetírás által reá rakódott hordalékoktól. Egyúttal az is nyilvánvalóvá válik, hogy a fajvédelem – tűnjön bármennyire is autochton jelenségnek – párhuzamba állítható más országok (különösen Németország) hasonló indíttatású mozgalmával. A fejezet végén álló értékelés Gyurgyák történészi ars poeticájának szép példája: megértő az emberrel szemben, aki saját korának gyermekeként került a kordivat hatása alá, ugyanakkor rádöbbsent saját tevékenysége következményeire, s megpróbálta visszafordítani azokat a veszélyes, sőt embertelen folyamatokat, amelyek elindításában maga is szerepet játszott. Lendvai portréja nyilván azért került Bajcsy-Zsilinszkyé után, hogy a szerző ezzel is hangsúlyozza kettőjük nemzetiszocialistákkal szemben vívott küzdelmét és mártíromságukat. A fajvédő mozgalmon belüli kontrasztokat viszont úgy lehetett volna a legjobban érzékeltetni, ha a Lendvai-életút után a Héjjas Iván és Prónay Pál alakjában megszemélyesített „Végrehajtók és mozgalmárok” című fejezet következett volna.

E kettő közé azonban beékelődik Milotay István életútjának bemutatása. E részben talán az lehetne a legérdekesebb, hogy 1945 után az emigrációban miként látta Milotay egykori tevékenységüket, mennyiben változtatott nézetein.¹⁴ Kérdéses azonban, hogy Milotay írásai mennyiben vonatkoztathatók a többi fajvédőre, hiszen ő első sorban újságíró volt, aki mindig jól érzett rá a kordivatra. Így például már az 1930-as években különbözött a többi tárgyalt fajvédőtől: németbarát lett, mivel Hitlertől remélte a magyar revíziót, a világháború alatt pedig a végsőig való kitartásra buzdított. Tevékenységével végül az emigrációban sem nézett szembe, hanem – számos más emigránshoz hasonlóan – önmentegítő módon inkább másokat hibáztatott, egyúttal a végsőig való kitartás hősiességét hangsúlyozta. Mindezeket Gyurgyák is jól látja és láttatja, de emellett aprólékos elemzéssel veszi számba, hogy milyen kisebb-nagyobb változtatások észlelhetők Milotay nézeteiben. Ki kell emelnünk, hogy ez Gyurgyák esztétorténeti portréinak egyik fontos pozitívuma: nem statikus képet ad, hanem pontosan érzékelteti a lényegesebb időbeli változásokat. Abban viszont nem tudok egyetérteni Gyurgyákkal, hogy Milotaynak azt rója fel, miszerint a revíziót nem önerőből, hanem a nagyhatalmak révén akarta elérni. Ez volt ugyanis a realitás. Az országhatárok bármiféle megváltoztatása kizárólag a nagyhatalmak döntése nyomán valósulhatott meg. Ugyancsak nem érthető, hogy Gyurgyák miért furcsállja Milotay utolsóként idézett írásának „talányos végkövetkeztetését”. Itt egy megfáradt, talajvesztett emigráns beszél, akinek utolsó írásait a hungarista emigráció adta ki. Azok, akik állandóan az

13 Gyurgyák elkülöníti a publicista és az újságíró fogalmát: előbbi saját nézeteit, eszméit hirdető elkötelezett értelmiségi, utóbbi hivatásos tollforgató, aki kiszolgálója egy adott pártnak, mozgalomnak, ideológiának vagy tulajdonosi érdekeknek.

14 A tárgyalt fajvédők többsége vagy nem érte meg a II. világháború végét, vagy legalábbis nem publikált 1945 után. A kivételek közé tartozik még Eckhardt Tibor, őt azonban Gyurgyák nem tárgyalja.

elszigetelődésből való kitörésért küzdöttek, s ezért megpróbáltak egy „antikommunista frontot” létrehozni. Ennek érdekében nyitottak olykor a többi emigráns csoport felé, s ezt a „békülékeny” hangot érezni Milotay idézett mondatain is.

A „Végrehajtók és mozgalmárok” címet viselő nyolcadik fejezet a fajvédő mozgalom tagságának gondolkodását igyekszik bemutatni. Ehhez Gyurgyák egy fajvédő brosrát vesz alapul, amely tulajdonképpen a fajvédő programot és kánon-t körvonalazta.¹⁵ Itt kell megemlítenünk a kötet bőséges és jól válogatott képi illusztrációit is. A broszúra ismertetése után Héjjas Iván és Prónay Pál miniportréja következik. Érthető módon itt volt a legnehezebb helyzetben a szerző, hiszen eszmétörténeti portrét csak megfelelő források alapján lehet készíteni, ami esetükben alig áll rendelkezésre. Gyurgyák végül egymással párhuzamba állítva tekinti át a két életutat. A két közismert különítményest premodern zsoldosvezérként (*condottiere*) értelmezi, akik csak a szétesett ország zavaros viszonyai közepette válhattak átmenetileg „tényezővé”.¹⁶ Míg azonban Prónay megsértődött azon, hogy idővel mellőzni kezdték, addig Héjjas megpróbált beilleszkedni a konszolidálódott viszonyok közé: előbb csatlakozott Gömbös fajvédő pártjához, majd parlamenti képviselő lett, 1939-ben pedig pártot szervezett a nyilasok ellenében. Prónay kapcsán Gyurgyák arra is rámutat, hogy ha a fajvédő gondolatból kivesszük a parasztság és munkásság problémáira reflektáló szociális törekvéseket, valamint a „középosztályi kultúrát”, akkor abból valóban csak az „üsd a zsidót! jelszava”, a „vak irredentizmus” és az „erő kultusza” marad. A fejezet zárásaként a MOVE és az ÉME célkitűzéseinek rövid bemutatásán keresztül Gyurgyák arra a következtetésre jut, hogy a fajvédő vezérkarhoz képest a „borzalmas tagság” sokkal radikálisabb volt – így például a zsidókérdésben sem elégedtek meg a *numerus clausus* elvével, hanem egyenesen *numerus nullus*t követeltek. Nem vitatva a megállapítás lényegi igazságát, mégis felvethető, hogy ha például Budaváry László életútját is beemelte volna a szerző a kötet portréinak sorába, akkor láthattuk volna, hogy nem csak a tagság osztott radikálisan antiszemita nézeteket. Megkockáztatható, hogy ezen utolsó fejezetben érdemes lett volna Héjjas és Prónay mellett neki is szentelni egy miniportrét, ugyanis az ébredők radikalizmusát talán ő illusztrálhatta volna leginkább. Tegyük hozzá: Budaváry 1941-ben – kormányzati támogatással – próbált keresztbe tenni a megerősödött nyilas mozgalomnak, ahogy Héjjas is ezt tette 1939-ben.

A kötetet lezáró „Összegzés és kitekintés” a korábbinál is jobban kidomborítja a fajvédő mozgalom nemzedéki jellegét. Itt egyúttal azt is kiemeli Gyurgyák, hogy a fajvédők és a nyilasok között nem volt kontinuitás sem ideológiai szempontból, sem a meghatározó személyek tekintetében. Az 1930-as évek második felére ugyanis a fajvédő nézetek a kormánypárton belülről kerültek, miközben a kor legnagyobb ellenzéki mozgalma a nemzetiszocializmus lett. E fejezetben kapott még helyet két, az 1930-as években megjelenő fajvédő mozgalom bemutatása is: a

15 E forrásra utalva jegyeztem meg fentebb, hogy a fajvédelem eszmétörténeti és intézménytörténeti bemutatását ebből kiindulva is el lehetett volna végezni.

16 Gondoljunk csak a független „Lajtabánság” kikiáltására!

Törzsökös Magyarok Tömörülése és a Magyar (Testvéri) Közösség. A kötet végül a fajvédő gondolatot újrafelfedező Csurka István tevékenységére való kitekintéssel zárul.

Úgy vélem, hogy Gyurgyák tudományos attitűdjéhez és ízléséhez éppen a most megjelent kötet a leginkább megfelelő előadási mód. A nemzedéki törekvésként értelmezett fajvédelem, s ezen belül az eszmetörténeti portrék nemcsak tudományosan megalapozottak, de élvezetes olvasmányok is. A kötet a tudatosan felvállalt esetlegességei ellenére elérte kitűzött tudományos célját. Nem csupán a fajvédő gondolatot teszi érthetővé, de legalább ennyire fontos, hogy a fajvédő nézeteket nem pártideológiaként, hanem egy konkrét nemzedék alapvető politikai attitűdjeként, mentalitásaként, világnézeteként értelmezi, ahogy például az 1968-as nemzedék esetében is szokás. Ezzel pedig a Horthy-korszak számos ismert alakjának életpályája válik érthetővé. A gyakran változó politikai felszín (pártok, ideológiai címkék és szlogenek) mögött egy sajátos generációs életérzést és világfelfogást, s egyúttal az elődöket bíráló és felváltani akaró türelmetlen érvényesülési vágyat fedezhetünk fel. Ez a megközelítés véleményem szerint sokkal inkább lehetőséget ad a fajvédők indítékainak, céljainak, tetteik mozgatórugóinak megértésére és megítélésére, mintsem az, ha zavaros fejű és önös érdekeikért küzdő törtetőkként ábrázolják őket.¹⁷

Nem tudható, hogy a kötet vajon a kitűzött közéleti célja tekintetében is ilyen sikeres lesz-e. Kétséges azonban, hogy a ma is létező etnicista közgondolkodás befolyásolására e kötet képes-e, egyáltalán bármilyen tudományos szakmunka képes lehet-e erre. Felelős értelmiségiként mindenesetre a szerző rámutatott, hogy a fajvédelem egészen biztosan nem tartozik a jobboldal vállalható hagyományai közé. Szögezzük még le az esetleges félreértések elkerülése végett: Gyurgyák tehát nem azért különítette el – következetesen és meggyőzően – a fajvédőket a nemzetiszocialistáktól, hogy a szélsőjobboldal e két ága közül bármelyiket szalonképesnek láttassa, hanem azért, mert így válik a fajvédelem megérthetővé. Úgy látom, hogy Gyurgyák Nemzet-trilógiájának harmadik kötete olyan úttörő eszmetörténeti munka, amely további kutatások előtt nyitott utat, s egyúttal hasznos segítséget nyújt a fajvédelem politikai intézményrendszerének (párt, mozgalom, sajtó, egyesületek) feltárásához is – igaz, korábbi munkái nagyvonalúbban szolgálták az intézménytörténet iránt is érdeklődő „aktakukacokat”.

Paksa Rudolf

17 Egyébként melyik hatalmon kívüli politikai mozgalmat ne lehetne így jellemezni?